

ПІДГОТОВКА СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ДО ВИКОНАННЯ ФАСИЛІТАТИВНОЇ ФУНКЦІЇ ЯК СКЛАДОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Висвітлено питання професійної підготовки соціального педагога до роботи в загальноосвітній школі, виокремлено основні складові готовності педагогів до фасилітативної діяльності, а також особистісні детермінанти, що впливають на її розвиток, розглянуто сутність поняття «готовність» соціального педагога до фасилітативної функції та проаналізовано традиційні підходи до розуміння вченими цієї готовності.

Ключові слова: соціальний педагог, професійна підготовка, соціально-педагогічна діяльність, готовність, джерела готовності соціального педагога до фасилітативної функції.

I. Lytvyn

PREPARING A SOCIAL PEDAGOGUE FOR FACILITATIVE FUNCTIONS AS AN INTEGRAL COMPONENT OF THE PROFESSION

The article covers the issue of professional training of a social pedagogue for work in a school; basic components needed for a pedagogue to take on the role of a facilitator are determined. It examines the personal determinants that influence its development, the nature of the concept of the social pedagogue's readiness for this role. Traditional approaches of scholars in understanding this readiness are analyzed.

Keywords: social pedagogue, professional training, social and educational activities, readiness, sources of social pedagogue's readiness for the facilitative role.

Постановка наукової проблеми. Соціально-економічний розвиток Української держави, процеси інтеграції в загальноєвропейський освітній простір зумовлюють нові вимоги до якості підготовки соціальних педагогів. Дослідники професійної підготовки соціальних педагогів наголошують на невідповідності між постійним ускладненням функцій соціально-педагогічної діяльності та неготовністю соціальних педагогів до їх реалізації. Тому потреба включення фасилітативної функції у фахову підготовку соціальних педагогів обумовлюється трансформаційними зрушеннями, змінами в сучасній соціокультурній ситуації та підвищенням професійних вимог до соціального педагога, розширенням кола його функціональних обов'язків.

Готовність соціального педагога до фасилітативної діяльності є внутрішньою силою, що формує його інноваційну позицію та визначається сукупністю таких якісних показників, як мотивація до професії, теоретичні знання і практичні вміння, сформованість спеціальних особистісних якостей. Поняття готовності розглядається різними авторами неідентично: як спроможність, як якість особистості, як частковий ситуативний стан, як відношення і т. п.; як особливий психічний стан, наявність визначеної дії та постійної спрямованості свідомості на виконання. Автори схильні до того, що зміст і структура готовності особистості до праці визначається вимогами до діяльності (її видів), до психологічних процесів, стану, досвіду й властивостей особистості. Педагогічні умови – категорія, що визначається як система певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, що склалися об'єктивно, або ж суб'єктивно створених, необхідних для досягнення конкретної педагогічної мети¹.

Рушійними силами готовності соціального педагога до фасилітативної діяльності є суперечності особистісного розвитку, професійної спрямованості, професійної освіти, виховання й самовиховання, професійного самовизначення педагога.

Аналіз літературних джерел свідчить, що на сьогодні не існує чіткого визначення поняття «готовності». Розвиток цього поняття розпочинається з кінця ХІХ століття. Спершу його трактували в контексті поняття установки. Остання розглядалась як готовність до активності в певному напрямі, що виникає на базі взаємодії потреби і середовища, вплив якого людина зазнає у конкретний момент.

¹ Поліщук В. А. Професійна підготовка соціального педагога : тенденції і напрямки розвитку / В. А. Поліщук // Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства : Мат-ли Міжнар. наук.-теор. конф. (18-19 жовтня 2000 р.) / [укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко]. – К. : Національний педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова, 2000. – С. 16-19.

Аналізуючи різні підходи до визначення поняття «готовність», можна розглядати його: як умову успішного виконання діяльності, як вибіркову активність, що налаштовує організм, особу на майбутню професійну діяльність.

Мета цього дослідження – розкриття сутності дефініції «готовність» та аналіз соціально-педагогічного змісту готовності соціальних педагогів до фасилітативної діяльності.

Основний матеріал дослідження. Фасилітативна діяльність – це сукупність набутих знань і навичок, створення можливостей та сприятливих умов для вільного саморозвитку, самовдосконалення і життєтворчості особистості. Вона включає у себе такі компоненти: емпатійність, взаєморозуміння, взаємоставлення, взаємопізнання, взаємні дії, взаємовплив.

Ідея фасилітативної діяльності у зарубіжній гуманістичній психології виражається у прагненні до «подолання своєї недосконалості», прагненні до самоактуалізації, яка є рушійною силою розвитку особистості (А. Адлер, Ш. Бюллер, К. Гольдштейн, А. Маслоу, К. Роджерс, К. Хорні, В. Франк, Е. Фромм та ін.).

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що в аспекті загальної й педагогічної психології встановлюється зв'язок між фасилітативною діяльністю та характерними для педагога рисами – самооцінкою, самоповагою, рефлексивністю, позитивною «Я-концепцією», «ідеальним Я», творчістю і любов'ю (Б. Ананьєв, Р. Берні, Л. Виготський, І. Зимня, В. Зінченко, І. Кон, А. Леонтьєв, Р. Немов, А. Орлов, А. Петровський, Е. Рогов, В. Столін та ін.).

На необхідності фасилітативної функції як такої, що спонукає до спілкування та допомагає особистості у самовдосконаленні, наголошували гуманісти-педагоги минулого (В. Вахтеров, К. Вентцель, С. Гессен, П. Каптерев, Я. Корчак, А. Осторогорський, В. Сорока-Росинський, В. Сухомлинський, Л. Толстой, К. Ушинський та ін.).

Освітня практика останніх років виявила істотні недоліки у підготовці педагогічних кадрів. Результати аналізу урядових документів із питань освіти, теоретичних педагогічних досліджень, досвіду практиків освіти свідчать, що вищі педагогічні навчальні заклади не забезпечують достатнього рівня особистісної та професійної підготовки соціального педагога до оволодіння сукупністю фасилітативних якостей, які спонукають до спілкування та сприяють особистісному вдосконаленню. Отже, потребує теоретичного обґрунтування й організаційно-методичного забезпечення цілісного процесу підготовки, спрямованої на формування фасилітативної функції, що забезпечує готовність соціального педагога до професійної діяльності у ролі фасилітатора.

На думку дослідників Р. Вайноли, А. Капської, О. Карпенко, І. Ковчини, В. Поліщук, В. Крутецького, М. Дяченко, Л. Кандибович, готовність – це складне багаторівневе утворення, динамічна система з пізнавальними, вольовими, мотиваційними й емоційними характеристиками.

Узагальнюючи різні підходи до визначення структури професійної готовності, ми виділили чотири компоненти готовності соціальних педагогів до розв'язання педагогічних ситуацій:

- **мотиваційно-ціннісний** (орієнтація на діалоговий стиль педагогічного спілкування, прагнення до самоаналізу та вивчення індивідуально-психологічних особливостей учнів);

- **теоретичний** (знання алгоритмів аналізу та розв'язання педагогічних ситуацій);

- **практичний** (гностичні, комунікативні, організаторські та конструктивні уміння);

- **особистісний** (педагогічне мислення, рефлексивні здібності, емпатія).

На думку Ю. Галагузової, готовність до соціально-педагогічної діяльності включає входження в професію, оволодіння стандартами професійної соціально-педагогічної освіти, тобто все те, що піддається нормуванню та технологізації².

В. Поліщук трактує готовність до професійної діяльності як складний особистий стан утворення, що визначається цінностями соціально-педагогічної діяльності; психологічною готовністю до виконання професійної діяльності; системною сукупністю професійних знань, умінь і навичок, необхідних для кваліфікованого виконання професійних функцій і ролей; сформованістю професійно зумовлених особистісних якостей. Дослідниця визначає готовність і як інтегративну якість особистості, і як регулятор професійної поведінки, і як умову результативної діяльності³.

І. Шарова трактує готовність до професійної діяльності як інтегративну якість особистості, що визначається цінностями соціально-педагогічної діяльності і є регулятором професійної поведінки, умовою результативної професійної діяльності, яка спонукає виконувати професійні

² Социальная педагогика : курс лекций : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / [М. А. Галагузова, Ю. Н. Галагузова, Г. Н. Штинова и др.] / [под общ. ред. М. А. Галагузовой]. – М. : ВЛАДОС, 2003. – С. 105.

³ Поліщук В. А. Професійна підготовка соціального педагога : тенденції і напрямки розвитку / В. А. Поліщук // Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства : Мат-ли Міжнар. наук.-теор. конф. (18-19 жовтня 2000 р.) / [укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко]. – К. : Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2000. – С. 16-17.

функції на належному рівні. На думку Р. Куличенко, готовність передбачає світоглядну зрілість людини, широку та системно-професійну компетентність⁴.

Отже, одна група авторів розглядає готовність соціального педагога до фасилітативної діяльності як якість, стійку характеристику особи (Ф. Гоноболін, В. Сластьонін, А. Щербаков), друга – як цілісний прояв особи, включаючи знання предмета, проєктувальні, конструктивні комунікативні уміння, загальні і спеціальні здібності (Л. Ахтаєва), третя – як інтегративне поняття, що характеризується складною динамічною структурою взаємопов'язаних особових компонентів: професійно-педагогічної спрямованості, здатності до самооцінки, потреб професійного самовиховання (Л. Кондрашова, А. Масанов, С. Равикович, С. Ушнев).

В. Сластьонін і Л. Спірін виділяють такі рівні готовності соціального педагога до фасилітативної діяльності: 1) інтуїтивний (пошук рішень педагогічних ситуацій); 2) репродуктивний (з використанням алгоритмів); 3) творчо-репродуктивний (соціальні педагоги мають в розпорядженні досить сформовану систему науково-педагогічних знань, умінь, навичок аналітичного і конструктивного характеру, оригінально вирішують педагогічні завдання, черговий хід рішення вибирають на підставі попереднього); 4) творчий рівень (соціальні педагоги мають яскраво виражену педагогічну спрямованість особи, у них добре розвинені аналітичні, прогностичні, конструктивні, виконавські уміння, способи рішення педагогічних завдань оригінальні, характерний пошук нових методик, засобів, прийомів, інструментарію, розвивається інтуїція цього рівня).

Особливої уваги заслуговує дослідження характеристик поняття готовності до професійної діяльності Е. Зеера. Вчений розглядає готовність, як складне дворівневе особистісне утворення. Перший рівень готовності – бажання, прагнення оволодіти певною професією, спеціальністю; другий – здатність, підготовленість до професійної діяльності. Основними компонентами готовності, на думку дослідника, є:

- мотиваційний: потреба у праці, зацікавленість професією, спеціальностями; уявлення про соціальний статус, престижність професії, матеріальна зацікавленість;
- пізнавальний: розуміння соціальної значущості, необхідності обраної професії, знання шляхів досягнення мети;
- емоційний: гордість за професією, естетичне відношення до професійної майстерності;

⁴ Соціальна педагогіка : навч. посібник / [А. Й. Капська, Л. І. Міщик, З. І. Зайцева та ін.] / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Український держ. центр соціальних служб для молоді. – К., 2000. – С. 123.

- вольовий: уміння мобілізувати свої сили, подолати труднощі на шляху до мети⁵.

Якщо розглядати сутність готовності до практичної соціально-педагогічної діяльності, то її складають професійні знання, уміння та навички соціального педагога, серед яких:

- здатність до взаємодії з різними категоріями населення;
- практичне застосування теоретичних знань;
- творче використання й оптимальне поєднання форм і методів роботи за тісної співпраці з громадськими та державними органами та організаціями;
- здатність до рефлексії та психологічної самопомоги.

Більшість дослідників готовність особистості до певного виду діяльності розглядають в єдності трьох складових її компонентів: змістового, процесуального та мотиваційно-цільового (В. Серіков, О. Дмитрієва та ін.).

Дослідниця О. Безпалько стверджує, що соціальний педагог має володіти такими вміннями:

- комунікативними, які передбачають володіння культурою міжособистого спілкування, налагодження контакту з іншою людиною;
- аналітичними, спрямованими на аналіз процесів, що відбуваються в соціумі;
- організаторськими, що сприяють створенню й розвитку офіційної та неофіційної мережі соціальної підтримки особистості;
- прогностичними, які передбачають прогнозування розвитку особистості з урахуванням її проблем; постановку мети діяльності та її завдань, передбачення можливого результату роботи;
- проєктувальними, що дозволяють створювати програми діяльності з окремих напрямів роботи; здійснювати відбір методів і форм діяльності; конкретизувати зміст роботи в кожному окремому випадку⁶.

Професійна готовність соціального педагога визначається наявністю професійно зумовлених особистісних якостей. Серед дослідників спостерігаються різні концептуальні підходи до визначення.

Так, українські дослідники (О. Безпалько, Й. Капська, О. Карпенко) виокремлюють такі основні групи особистісних якостей соціального педагога:

– До першої групи належать вимоги, характерні для психічних процесів: сприйняття, пам'ять, уява, мислення. На результативність професійної

⁵ Зеер Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Психол. журнал. – М., 1997. – Т. 18. – № 6. – С. 38.

⁶ Капська А. Й. Соціальна педагогіка / [А. Й. Капська, М. М. Баряхтян, О. В. Безпалько]. К. : НПУ, 2005. – С. 179-180.

діяльності впливають психічні стани: утом, апатія, стрес, тривожність, депресія, увага як стан свідомості.

– Другу групу складають психоаналітичні якості, такі як самоконтроль, самокритичність, самооцінка своїх вчинків, а також фізична тренуваність, уміння переключатися та керувати своїми емоціями.

– До третьої групи входять: комунікабельність, емпатійність, візуальність, красномовство⁷.

У контексті здійснюваного дослідження вагомим є висновок Л. Султанової, що соціальному педагогові мають бути притаманні такі особистісні якості:

- інтелектуальні: розвинуте емпіричне, образне, абстрактне мислення, вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, критичність і незалежність розуму та суджень, здатність до аналізу й синтезу;

- комунікативні: потреба соціального спілкування, що передбачає спільну творчу діяльність, бажання ділитись думками, почуттями, безкорисна потреба приносити людям радість, толерантність до точки зору інших;

- креативно-естетичні: здібність до творчості, почуття прекрасного, розвинута уява, сприйняття нового, заперечення псевдомистецтва, здатність бачити та розвивати в дітях творче начало;

- креативні: уміння знайти кожній людині справу за інтересами та здібностями, базуючись на знаннях його особистісного потенціалу, захоплювати людей спільною ідеєю, добирати актив з дітей, батьків, колег, стимулювати діяльність людей через мотиваційну сферу;

- конструктивні: вміння конструювати соціально-культурну діяльність, гнучко реагувати на зміни, що відбуваються в соціокультурній сфері та молодіжному середовищі, а також змінами своїх форм і видів діяльності;

- перцептивні: вміння проникати у внутрішній світ дитини, вміння виявляти її відношення до оточуючого світу, її емоційний настрій та впливати на нього, володіти педагогічною пильністю і чутливістю, які дозволяють передбачити результати свого впливу;

- емоційно-вольові: емоційна стійкість, терплячість, стриманість, здатність до саморегуляції, вміння створювати навколо себе поле тяжіння.

Серед професійно важливих якостей особистості, необхідних соціальному педагогові, важливими є ті, що сприяють ефективному та результативному вирішенню основних завдань соціально-педагогічної практики

⁷ Соціальна педагогіка : навч. посібник / [А. Й. Капська, Л. І. Міщик, З. І. Зайцева та ін.] / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Український держ. центр соціальних служб для молоді. – К., 2000. – С. 122-123.

відповідно до визначеної кваліфікації. Аналізуючи погляди провідних науковців у цій сфері (А. Капської, Л. Міщик та ін.), найвагомішими професійними якостями соціального педагога є:

1) професійна компетентність, що визначається не просто як сукупність знань, необхідних для надання професійної допомоги і послуг окремим індивідам, групам, організаціям або суспільству, а як певний рівень професіоналізму, невіддільний від сукупності особистісних якостей і психологічних характеристик, що визначають індивідуальну неповторність професійного обличчя та професійного стилю фахівця;

2) типовий підхід до вирішення професійних завдань на рівні професійного авторитаризму під час аналізу конкретної ситуації, вирішення проблем клієнта, захисту його інтересів та інших відповідних засобів взаємодії з людьми, які потребують допомоги;

3) професійні цінності (гуманність, справедливість, репутабельність, безкорисливість і чесність у професійній діяльності);

4) свідоме та розважливе використання індивідуальних якостей і навиків спілкування у професійних інтересах;

5) відповідальність і самодисципліна, визнання і прийняття факту можливого нерозуміння з боку інших фахівців і готовність довести свою думку на користь клієнта за будь-яких перешкод у різних професійних ситуаціях і на різних рівнях;

6) глибоке і щире зацікавлення вирішити проблеми клієнта та отримати позитивні результати роботи;

7) готовність вирішувати складні соціально-педагогічні проблеми у важких умовах;

8) особистісні якості, які приваблюють різних людей, викликають довіру, бажання співпрацювати, допомагати ї, водночас, не допускати маніпуляцій.

Проаналізувавши різні підходи до визначення рівнів сформованості готовності соціального педагога до педагогічної діяльності, вважаємо доцільним виділити три рівні готовності соціального педагога до фасилітативної діяльності, а саме: творчий (високий), репродуктивний (середній), інтуїтивний (низький).

Високий рівень готовності характеризується сформованістю у соціальних педагогів адекватно усвідомлюваної структури ціннісних орієнтацій, що визначають спрямованість і характер їх спілкування з учнями. Домінуючу роль у цій структурі відіграє орієнтація на ефективність професійної діяльності в комплексі з орієнтацією на формування сприятливих міжособистісних стосунків і позитивного психологічного мікроклімату в класному колективі. Така ієрархія мотиваційно-ціннісних орієнтацій забезпечує збалансованість і гармонійність педагогічного спілкування,

його дидактичну ефективність й особистісну зорієнтованість, спрямованість на конструктивну реалізацію навчально-виховних функцій і забезпечення умов для особистісної самореалізації суб'єктів педагогічного процесу.

Оптимальна структура професійно-ціннісних орієнтацій поєднується з розвиненими конструктивними, гностичними, інтерактивними і комунікативними вміннями, які адекватно та гнучко застосовуються в мінливих ситуаціях професійної діяльності. Соціальні педагоги з високим рівнем готовності до фасилітативної діяльності об'єктивно оцінюють учнів, спостерігаючи за їхньою поведінкою, володіють прийомами рефлексивного і нерефлексивного слухання, вміють передбачати реакцію учнів на ті чи інші слова та вчинки. Характерними ознаками високого рівня готовності є також гнучкість, здатність обирати найдоцільніший стиль спілкування з учнями у тій чи іншій конкретній ситуації, вміння визначати оптимальну соціально-психологічну дистанцію у спілкуванні, володіння різноманітними тактиками і прийомами впливу на школярів різного віку, добре усвідомлення сильних і слабких сторін свого спілкування.

Соціальні педагоги з високим рівнем демонструють упевненість у собі, вміють поєднувати вимогливість з наданням свободи для ініціативи і самостійності учнів, здатні налагоджувати емоційний контакт, формувати відносини взаємної симпатії і довіри, бути доброзичливими і тактовними у спілкуванні. Вони адекватно усвідомлюють комунікативні труднощі і окремі недоліки власного спілкування, розуміють важливе значення культури спілкування, постійно працюють над удосконаленням педагогічної майстерності.

Соціальні педагоги з середнім рівнем готовності до фасилітативної діяльності усвідомлюють структуру мотиваційно-ціннісних орієнтацій, що визначають спрямованість спілкування у взаємодії з учнями. Проте таким орієнтаціям часто властива однобічність і внутрішня суперечливість. Це може бути, наприклад, одностороння орієнтація на забезпечення ефективності навчальної діяльності одночасно з недооцінкою важливості формування сприятливих міжособистісних стосунків в учнівському колективі або ж надмірно виражена орієнтація на себе, дисципліну і порядок в класі тощо.

Соціальні педагоги з *середнім рівнем готовності* до розв'язання педагогічних ситуацій мають базові знання про її структурні компоненти, володіють окремими гностичними, інтерактивними і комунікативними вміннями, проте не завжди здатні ефективно їх застосовувати в мінливих ситуаціях професійного спілкування. У зв'язку з цим середній рівень готовності ми назвали репродуктивним. Знання і вміння соціальних педагогів з цим рівнем готовності мають здебільшого репродуктивний ха-

ракти: вони можуть їх застосовувати в типових, стандартних ситуаціях, однак відчувають труднощі, коли доводиться самостійно визначати адекватні способи і прийоми взаємодії в реальних умовах. Їхнє спілкування у зв'язку з цим характеризується певною ригідністю, недостатньою гнучкістю, недооцінкою конкретних ситуацій та індивідуальних особливостей учнів, стереотипністю сприймання, використанням шаблонних прийомів взаємодії. Водночас соціальні педагоги-фасилітатори усвідомлюють недостатній рівень своєї готовності до розв'язання педагогічних ситуацій і прагнуть до професійного самовдосконалення.

Низький рівень готовності до фасилітативної діяльності характеризується недостатнім усвідомленням мотиваційно-ціннісних орієнтацій, які визначають спрямованість їх професійної діяльності, поверхнево-інтуїтивними уявленнями про складові елементи готовності до розв'язання педагогічних ситуацій, нерозвиненістю гностичних, інтерактивних і комунікативних умінь.

Соціальні педагоги з низьким рівнем готовності демонструють упередженість, суб'єктивізм та інші помилки у процесі розв'язання педагогічних ситуацій, не володіють знаннями про ефективні способи та прийоми педагогічної взаємодії, стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях, не вміють обирати найбільш доцільний у тій чи іншій ситуації стиль спілкування з учнями. Маючи поверхневі уявлення про способи розв'язання педагогічних ситуацій, соціальні педагоги, як правило, не можуть об'єктивно оцінити свій рівень сформованості необхідних умінь. При цьому досить часто спостерігається некритично висока оцінка своєї готовності до фасилітативної діяльності або ж недостатнє розуміння її важливості для професійної діяльності, що, в кінцевому рахунку, спричинює низький рівень орієнтації педагогів на професійне самовдосконалення.

Соціальний педагог, маючи сформовані фасилітативні уміння, зможе досягти такої взаємодії з учнем, що сприятиме підтримці в дитині прагнення до самовдосконалення, самореалізації, саморозвитку, усвідомленню нею себе як самоцінності, її налаштуванню на особистісне зростання та розвиток здібностей. Вважаємо, що варто також звернути увагу на те, що ця взаємодія носить виключно гуманістичний, діалоговий, суб'єкт-суб'єктний характер відносин.

Таким чином, зазначимо, що готовність соціального педагога до фасилітативної діяльності ми визначаємо як особистісний розвиток, професійну спрямованість, освіту, самовизначення та самовиховання педагога, що передбачає досконале володіння теоретичними і практичними навичками, уміннями застосовувати їх у своїй професії, здатність творчо і нестандартно вирішувати педагогічні проблеми.

Література

1. Зеер Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Психол. журнал. – М., 1997. – Т. 18. – № 6. – С. 38.
2. Капська А. Й. Соціальна педагогіка / [А. Й. Капська, М. М. Барахтян, О. В. Безпалько]. – К. : НПУ, 2005. – С. 179-180.
3. Поліщук В. А. Професійна підготовка соціального педагога: тенденції і напрямки розвитку / В. А. Поліщук // Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства : Мат-ли Міжнар. наук.-теор. конф. (18-19 жовтня 2000 р.) / [укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко]. – К. : Національний педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова, 2000. – С. 16-19.
4. Социальная педагогика : курс лекций : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / [М. А. Галагузова, Ю. Н. Галагузова, Г. Н. Штинова и др.] / [под общ. ред. М. А. Галагузовой]. – М. : ВЛАДОС, 2003. – С. 105.
5. Соціальна педагогіка : навч. посіб. / [А. Й. Капська, Л. І. Міщик, З. І. Зайцева та ін.] / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Український держ. центр соціальних служб для молоді. – К., 2000. – С. 123.